

Adam Szymański*

**PODEJŚCIA TEORETYCZNE
DO BADANIA DEMOKRATYZACJI
I AUTOKRATYZACJI NA POZIOMIE LOKALNYM
I REGIONALNYM**

**THEORETICAL APPROACHES TO STUDYING
DEMOCRATIZATION AND AUTOCRATIZATION
AT THE LOCAL AND REGIONAL LEVELS**

Abstract

In the literature on democratization and autocratization, one of the areas which clearly shows a gap in the theoretical framework is a very important territorial dimension of these processes. This article is aimed at proposing the theoretical approaches based on two main pillars, which can be used in studies on democratization and autocratization at the subnational levels. The first one refers to democracy and changes of political regimes (approaches to democratization / autocratization and more static issues of the quality of democracy and local democracy). The second one refers to the territorial politics, accounting for the multilevel and network governance as well as theories of decentralization. Eventually, the author also presents possible preliminary directions of research, within which the territorial politics can be either an independent, alternatively intervening variable (studies on causes of changes regarding the political regime) or a dependent variable (analysis of effects of these changes).

Keywords: democracy, territorial politics, political regime, political change.

Wstęp

W literaturze na temat demokratyzacji i autokratyzacji jednym z obszarów, w którym istnieje wyraźna luka z punktu widzenia ram teoretycznych, jest terytorialny wymiar tych procesów. Istnieje wiele prac teoretycznych i empirycznych na ten temat w odniesieniu do poziomu krajowego (szerzej o tym poniżej), natomiast brakuje wystarczających

* Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych, Uniwersytet Warszawski, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, e-mail: ar.szymanski@uw.edu.pl, ORCID ID: 0000-0002-6374-2736

studiów, w tym wypracowanej warstwy teoretycznej, dotyczących poziomu regionalnego i lokalnego, zwłaszcza w przypadku nowszego procesu autokratyzacji. Brak spojrzenia wielopoziomowego to istotny deficyt. Samorządy i związane z nim instytucje i mechanizmy są istotną płaszczyzną, na której można obserwować zarówno procesy demokratyzacyjne, jak i autokratyzacyjne, w zależności od analizowanego przypadku. Ponadto działanie organów władz regionalnych i lokalnych nabiera większego znaczenia w kontekście globalizacji i regionalnej integracji.

Cel niniejszego artykułu stanowi przedstawienie, po uprzednim krótkim przeglądzie literatury, propozycji podejść teoretycznych, które mogą być wykorzystywane przy badaniu demokratyzacji i autokratyzacji na poziomach subnarodowych, z myślą o zastosowaniu ich przede wszystkim w przypadku państw europejskich¹. Nawiązują one do dotychczasowych ram teoretycznych dotyczących tranzycji i konsolidacji demokracji oraz nowszych koncepcji związanych z zagadnieniem jakości demokracji i autokratyzacją, wykraczając jednak poza nie – dzięki spojrzeniu wielopoziomowemu i uwzględnieniu specyfiki demokracji na poziomie lokalnym i regionalnym. Jest to bardzo istotne dla analizy zmian zachodzących obecnie w reżimach politycznych, gdyż zmiany te mogą przyjmować obecnie różny kierunek (postępująca konsolidacja demokracji lub proces przeciwny) jako rezultat interakcji między poziomem krajowym a regionalnym bądź lokalnym.

Stąd też podejścia teoretyczne proponowane w artykule będą uwzględniać również relacje między poziomem krajowym a lokalnym i regionalnym oraz wzajemny wpływ z punktu widzenia rozwoju demokratyzacji lub autokratyzacji. Na koniec autor artykułu przedstawi możliwe wstępne kierunki rozwoju badań na temat tych dwóch procesów na poziomie subnarodowym, twierdząc, że pierwszym krokiem powinno być skupienie się na możliwych badaniach przyczyn zmian dotyczących reżimów politycznych oraz ich skutków. Polityka terytorialna będzie w tych przypadkach odpowiednio zmienną niezależną, ewentualnie pośredniczącą lub zależną. Te kierunki badań umożliwią uwidocznienie, że odpowiedź na pytanie o związek między demokratyzacją i autokratyzacją a polityką terytorialną nie jest jednoznaczny.

Tekst jest częścią badań, które autor prowadzi w ramach współpracy z uczelniami z Belgii (Université libre de Bruxelles), Francji (Institute Catholique de Lille), Wielkiej Brytanii (Aston University) i Hiszpanii (Universitat de Valencia).

¹ W związku z tym, że artykuł ma charakter studium teoretycznego, nie odwołuje się szerzej do sfery empirycznej, np. funkcjonowania konkretnych samorządów czy podejmowanych przez władze centralne poszczególnych państw działań wobec jednostek lokalnych i regionalnych.

Przegląd literatury

Badania na temat demokracji skupiały się do tej pory, z jednej strony, na działaniu i ewolucji różnych reżimów politycznych jako skutku demokracji (O'Donnell, 1996; Zakaria, 1996; Collier i Levitsky, 1997; Diamond, 1999, 2002; Carothers, 2002; Ottaway, 2003; Merkel, 2004; Morlino, 2008; Boogards, 2009; Ekman, 2009; Levitsky i Way, 2010; Gilbert i Mohseni, 2011; Schedler, 2013; Antoszewski, 2018; Nowotarski, 2018).

Z drugiej strony, obszernie badany był proces demokracji jako taki – zagadnienie znacznie ważniejsze dla przedmiotu tego artykułu. Poza studiami dotyczącymi tranzykcji reżimu niedemokratycznego w demokrację (Rustow, 1970; Share, 1987; Karl, 1990; Huntington, 1991; Linz i Stepan, 1996; McFaul, 2002; Schneider i Schmitter, 2004; Epstein i in., 2006; Fink-Hafner i Hafner-Fink, 2009; Geddes, Wright i Franz, 2014) dogłębnie analizowana była konsolidacja demokracji – występująca we wszystkich państwach członkowskich UE. Istnieje wiele definicji tego ostatniego zagadnienia, ale większość uczonych jest zgodna, że oznacza ono proces polityczny oparty na stopniowym zwiększaniu spójności istniejącego demokratycznego reżimu politycznego (po tranzykcji reżimu niedemokratycznego) w dwóch wymiarach: 1) wzajemnego dostosowania się komponentów reżimu w wymiarze normatywnym, tzn. korygowania rozwiązań instytucjonalnych z okresu tranzykcji oraz wprowadzenia zasad demokratycznych do relacji między rządzącymi a opozycją czy władzami państwowymi i instytucjami nie pochodzącymi z wyborów, np. armią lub Kościołem; 2) malejącej rozbieżności między normami demokratycznymi oraz politycznymi postawami i zachowaniami (Antoszewski, 2016, s. 180–181).

Ramy teoretyczne dotyczące demokratycznej konsolidacji obejmują, po pierwsze, jej charakterystykę. Istnieje wśród badaczy konsensus, iż ten fenomen jako efekt procesu politycznego oznacza, że reżim demokratyczny jest stabilny, a ryzyko jego zmiany niewielkie. Choć są różne opinie, co konkretnie stanowi tę stabilność, politolodzy wskazują zazwyczaj na elementy dotyczące, z jednej strony, stabilnych i regularnie używanych demokratycznych instytucji, norm i procedur, z drugiej zaś – ich akceptacji (poprzez postawy i zachowania) przez wszystkich głównych aktorów politycznych w ramach elit i społeczeństwa (Diamond i in., 1997; Schneider i Schmitter, 2004). Istotny model skonsolidowanej demokracji odzwierciedlający to podejście zaproponowali Juan J. Linz i Alfred Stepan. Uczeń ci napisali o pięciu arenach skonsolidowanej demokracji: 1) stworzeniu społeczeństwa obywatelskiego, 2) uformowaniu się „społeczeństwa politycznego” składającego się z instytucji umożliwiających

liwiających partycypację polityczną oraz 3) „społeczeństwa ekonomicznego” opartego na regulacjach dotyczących relacji między państwem a rynkiem, 4) wprowadzeniu rządów prawa, oznaczających także zgodę w kwestii konstytucji i 5) działaniu biurokracji, która jest w stanie wcielić w życie politykę formułowaną przez demokratycznych przywódców (Linz i Stepan, 1996, 1997).

Drugi element dotychczasowych ram teoretycznych dotyczących konsolidacji demokracji odnosi się do warunków efektywnej demokracji – ważnej również dla analizowania przeciwnego procesu po okresie demokracji, która ostatecznie nie powiodła się, czyli dedemokracji czy autokracji. Politolodzy różnią się w kwestii najważniejszych czynników determinujących efektywną demokrację. Jednak w literaturze można wskazać na następujące grupy uwarunkowań: funkcjonalne – gospodarcze (rola wzrostu gospodarczego i dobrobytu), społeczne (rola klasy średniej i poziomu edukacji) i kulturowe (rola kultury politycznej elit i społeczeństwa oraz aspekty historyczne) (Vanhanen, 1992; Lipset, 1994; Beetham, 1994; Diamond, 1996, 2002; Szymański, 2017), strukturalne lub dotyczące aktorów politycznych – przede wszystkim państwowość, pokój, działanie określonego systemu politycznego i jego instytucji oraz środowisko międzynarodowe, jak również strategie aktorów politycznych (Lijphart, 1991; Fink-Hafner i Hafner-Fink, 2009; Møller i Skaaning, 2011; Szymański, 2019).

W kontekście tych studiów należy wspomnieć również o propozycjach elementów świadczących o problemach z demokratyczną konsolidacją, będących częścią ram teoretycznych dotyczących zarówno demokracji, jak i autokracji. Interesującą listę tych elementów zaproponował Andrzej Antoszewski, który twierdzi, że w celu zrozumienia demokratycznej konsolidacji należałoby zapytać raczej o deficyty niż pozytywne aspekty. Według tego politologa, coś złego dzieje się z demokratyczną konsolidacją, jeśli obserwujemy: 1) nieprawidłowości wyborcze; 2) manipulacje przy przyjmowaniu i zmianie konstytucji; 3) problemy z działaniem konkurencyjnego systemu partyjnego oraz 4) wadliwy system hamulców i równowagi i związane z nimi deficyty dotyczące niezależnych sądów, wolnych mediów i organizacji pozarządowych (Antoszewski, 2016, s. 191–196). Ta lista koresponduje z rozumieniem modelu liberalnej demokracji proponowanym przez takich teoretyków demokracji, jak np. Robert Dahl (Dahl, 2000).

Ponadto, należy wspomnieć o koncepcji jakości demokracji (O’Donnel, 2004; Diamond i Morlino, 2005; Levine i Molina, 2011; Morlino, 2011; Tomini i Sandri, 2018) jako bardzo ważnej kategorii do odpowiedzi na pytanie, na jakim etapie jest demokracja (czy autokracja). Dotyczy to zwłaszcza państw UE, w których nie doszło jeszcze do zmian

reżimu politycznego na mniej demokratyczny (przynajmniej na razie), ale istnieją między nimi wyraźne różnice, w jakim stopniu zachowany jest model liberalnej demokracji.

Użyteczna analitycznie jest w tym kontekście propozycja wymiarów jakości demokracji proponowana przez Leonardo Morlino. Twierdzi on słusznie, że jakość demokracji może być analizowana przy wzięciu pod uwagę: 1) procedur – właściwego działania proceduralnych aspektów demokracji przedstawicielskiej; 2) treści – pytania, czy obywatele, stowarzyszenia, itp., cieszą się wolnościami i równością; 3) rezultatów – zagadnienia legitymizacji demokratycznego reżimu (Morlino, 2011).

Te same dwa kierunki badań można wskazać w przypadku nowszego i w związku z tym znacznie rzadziej analizowanego dotychczas procesu autokratyzacji (Diamond, 2015; Bermeo, 2016; Brzostek, 2017; Mechkova, Lührmann, i Lindbergh, 2017; Cassani i Tomini, 2018, 2019; Lührmann i Lindbergh, 2018; Lührmann i in., 2018; Wojtaszczyk, Stawarz i Grzelak-Wiśniewska, 2018). Andrea Cassani i Luca Tomini definiują autokratyzację na podstawie wcześniejszej identyfikacji takich istotnych kategorii w ramach reżimów politycznych (czy raczej ich deficytów), jak polityczna partycypacja, publiczna kontestacja i ograniczenia egzekutywy (Cassani i Tomini, 2018).

Jednak wszystkie te częściowo teoretyczne i empiryczne dzieła koncentrowały się zazwyczaj na demokratyzacji i autokratyzacji na poziomie narodowym (centralnym). Jak już wspomniano we Wstępie, studia na temat demokratyzacji i autokratyzacji najczęściej pomijają lub nie przywiązują wystarczającej wagi do terytorialnego wymiaru demokracji, przede wszystkim w odniesieniu do Europy. Ta istotna luka przyczynia się do braku jasności, czym są właściwie powyżej wymienione procesy.

Owszem, istnieje wiele studiów na temat lokalnej demokracji – form, modeli i deficytów – zarówno w przypadku prac teoretycznych (King i Stoker, 1996; Pratchett i Wilson, 1996; Newman, 2014), jak i empirycznych, również w odniesieniu do Polski i innych państw europejskich (Goldsmith, 1992; Baldersheim, Illner, Offerdal, Rose i Swianiewicz 1996; Regulski, 1999; Loughlin i in., 1999, 2001; Soos, Toka i Wright, 2002; Hendriks i in., 2010; Charron i in., 2014; Bokszczanin i Mirska, 2014; Matyjak, 2018; Radzik-Maruszak, 2019). Jednak najczęściej nie są to ujęcia całościowe – brakuje np. powiązania demokracji lokalnej z reżimem politycznym na poziomie narodowym, nie mówiąc już o poziomie ponadnarodowym. Ponadto nie biorą one najczęściej pod uwagę czynnika czasu i zagadnienia zmiany odnoszącej się do reżimu politycznego. Istnieje ograniczona liczba publikacji przyjmujących dynamiczne ujęcie (Heinelt, 2015; Saikkonen, 2016; Graham i in., 2017;

Heinelt, Magnier, Cabria i Reynaert, 2018; Tomini i Sandri 2018; Kowalewski, 2019; Świącicki, 2019).

Jeszcze większa luka w teoretycznej i empirycznej literaturze dotyczy niezbędnego aspektu dogłębnej analizy demokracji i autokracji na poziomach subnarodowych, tj. relacji między poziomem narodowym (centralnym) i regionalnym/lokalnym, nie wspominając o poziomie ponadnarodowym. Jednak ponieważ polityczne i instytucjonalne interakcje między poziomami narodowym i subnarodowym mogą mieć wpływ na zmiany idące w kierunku demokracji lub autokracji, trzeba je uwzględnić w ramach teoretycznych i opartych na nich badaniach empirycznych.

Matryca teoretyczna

Powyższy rozdział pokazuje wyraźnie, iż potrzebna jest matryca teoretyczna do analizy demokracji i autokracji na poziomach subnarodowych, szczególnie w odniesieniu do ich relacji z poziomem narodowym (centralnym). Ze względu na złożoność przedmiotu badań łączącego różne poziomy mające swoją specyfikę z punktu widzenia działania demokracji, potrzebne ramy teoretyczne nie mogą ograniczać się do jednego głównego paradygmatu badawczego w naukach o polityce, tj. teorii racjonalnego wyboru, nowego instytucjonalizmu czy (post)behawioralizmu (Hay, 2002, s. 7–13). Należy wypracować kilkumiarowe ramy, jednak bez potrzeby wykraczania poza istniejące narzędzia teoretyczne. Takie ramy powinny być kombinacją podejść teoretycznych opartą dla uproszczenia na dwóch głównych filarach: 1) demokracja i zmiany reżimu politycznego i 2) terytorialny wymiar polityki (zob. Wykres 1).

Wykres 1. Demokracja/autokracja na poziomach subnarodowych – matryca teoretyczna

Źródło: opracowanie własne autora.

Klasyczne teorie demokracji, które można by odnosić do demokracji na poziomach subnarodowych, np. teoria partycypacji czy teoria pluralistyczna (Schmidt, 2000, s. 226–240 i 251–268), są zbyt ogólne, aby mogły być użytecznymi narzędziami do badania demokracji i autokracji na poziomach subnarodowych. Jednak teorie demokracji średniego zasięgu, szczególnie wspomniane koncepcje konsolidacji demokracji i jakości demokracji mogą być wykorzystane do tych celów, pod warunkiem, że będzie im towarzyszyć użycie teorii demokracji lokalnej/regionalnej, które biorą pod uwagę specyfikę demokracji na tych poziomach, np. szczególne formy demokracji bezpośredniej (Hendriks i in., 2010).

Teorie demokracji i lokalnej/regionalnej demokracji są kompatybilne pod względem kluczowych zagadnień użytecznych dla badania demokracji na poziomach subnarodowych. Koncepcje konsolidacji demokracji i jakości demokracji mogą być odnoszone do poziomu regionalnego czy lokalnego. Szczególnie dotyczy to następujących elementów: 1) wewnętrzne i zewnętrzne warunki efektywnej demokracji (włączając w te ostatnie poziom UE w przypadku Europy) i lista problemów z demokratyczną konsolidacją (uwzględniając zagadnienie wpływu UE) oraz 2) wymiary jakości demokracji – w przypadku badania zarówno demokracji, jak i autokracji na poziomach subnarodowych.

Teorie demokracji lokalnej i regionalnej pozwalają na uściślenie tych elementów z uwzględnieniem specyfiki demokracji na tych poziomach. Można użyć w tym kontekście zarówno ujęć klasycznych, jak i nowszych podejść. Z jednej strony, teorie demokracji lokalnej/regionalnej udostępniają narzędzia dotyczące analizy demokracji jako takiej. Przede wszystkim badacze proponują klasyfikacje aspektów lokalnej/regionalnej demokracji, które pomagają w identyfikacji stanu demokracji na poziomach subnarodowych. Gerry Stoker pisze w kontekście podejść normatywnych o takich istotnych zagadnieniach, jak pluralizm polityczny, polityczna partycypacja, jak również efektywne świadczenie usług (Stoker, 1996). Z kolei David Beetham wskazuje na takie kluczowe elementy, jak: odpowiedzialność lokalnych i regionalnych władz, ich reagowanie na potrzeby odpowiednich wspólnot terytorialnych i wystarczająca reprezentacja (Beetham, 1996). Te klasyfikacje mogą być przydatne (zwłaszcza w połączeniu z badaniami ankietowymi bazującymi na tych klasyfikacjach) do identyfikacji postępu demokracji lub rozwoju przeciwnego procesu autokracji.

Z drugiej strony, politolodzy proponują narzędzia teoretyczne do analizy zmiennych niezależnych (ewentualnie zmiennych pośredniczących) ważnych dla oceny stanu i jakości lokalnej/regionalnej demokracji.

Interesujące całościowe ramy proponuje w tym kontekście Gerrit Van der Waldt. Słusznie twierdzi, że trzy grupy podejść teoretycznych mogą być przydatne do badania lokalnej/regionalnej demokracji. Każde z nich dotyczy istotnych aspektów zarządzania na poziomie lokalnym i regionalnym. Po pierwsze, chodzi o teorie organizacyjne i zarządzania (np. teoria organizacji czy teoria uwarunkowań sytuacyjnych), które dają narzędzia do analizy strukturalnych i instytucjonalnych aspektów działania demokracji na poziomach subnarodowych. Po drugie, w grę wchodzi teoria komunikacyjne (np. teoria wymiany społecznej, teoria mediów, teoria zależności, teoria argumentacji, itp.), które są pomocne do analizy roli komunikacji między lokalnymi/regionalnymi władzami a obywatelami lub między różnymi aktorami na poziomie lokalnym/regionalnym, jak również do roli mediów w kształtowaniu lokalnego/regionalnego zarządzania i demokracji. Po trzecie, teoria systemowa pozwala na uwzględnienie społeczno-politycznego kontekstu, w którym zachodzą demokratyczne procesy (Van der Waldt, 2010). Istnieje więc bardzo dużo podejść teoretycznych, które można wykorzystać selektywnie, w zależności od analizowanego przypadku.

Jednak powyższe podejścia teoretyczne nie mogą stanowić wystarczających ram teoretycznych do analizy demokracji i autokracji na poziomach subnarodowych. Muszą być powiązane z podejściami, które umożliwiają również badanie interakcji i powiązań między poziomami narodowym, regionalnym i lokalnym – w celu sprawdzenia, czy w kontekście demokracji czy autokracji istnieje wpływ tych procesów na jednym poziomie na ich rozwój na innym poziomie. Przykładowo, istotna jest analiza wpływu takich ważnych politycznych zjawisk na poziomie narodowym, jak upolitycznienie, partiokracja, korupcja czy klientelizm na poziom lokalny czy regionalny.

Punktem wyjściowym w tym kontekście mogą być teorie zarządzania (*governance*) czy w interesującym nas kontekście raczej „współzarządzania”², które umożliwiają przedstawienie sieci powiązań między różnymi aktorami na poziomach narodowym, regionalnym i lokalnym. W pierwszej kolejności trzeba wymienić wielopoziomowe zarządzanie (Marks, Hooghe i Blanc, 1996; 2001; Kohler-Koch i Larat, 2009; Piattoni, 2010), które jako koncepcja teoretyczna wraz z wcześniej wspomnianą teorią systemową pozwalają na stworzenie ogólnego i całościowego modelu strukturalnego

² Niektórzy polscy politolodzy używają w odniesieniu do samorządu terytorialnego polski termin „współrządzenie” (np. Radzik-Maruszak, 2019). Jednak, jeśli już podkreślamy współdziałanie między różnymi podmiotami, trafniejszy wydaje się w przypadku zagadnienia *governance* – oznaczającego coś więcej niż rządzenie – inny spotykany w polskiej literaturze termin „współzarządzanie” (np. Mazur, 2015).

relacji między różnymi poziomami terytorialnymi oraz między kluczowymi aktorami i grupami na tych poziomach (wielopoziomowe zarządzanie, typ I), jak również między różnymi podmiotami publicznymi i prywatnymi (wielopoziomowe zarządzanie, typ II) (Saurugger, 2014, s. 112–113).

Należy dodać, iż z punktu widzenia współzarządzania, z akcentem położonym na poziomy subnarodowe, dla lepszego zrozumienia demokracji w Europie na tych poziomach (również w kontekście powiązań z poziomem centralnym), konieczne jest uwzględnienie wypracowanych w ramach badań empirycznych modeli samorządu terytorialnego wyróżnianych w odniesieniu do Europy Zachodniej (Page i Goldsmith, 1987; Hesse i Sharpe, 1991; Swianiewicz, 2002) oraz Europy Środkowej i Wschodniej (Swianiewicz, 2002, 2014; Wojnicki, 2014).

W celu analizy wzajemnego wpływu instytucji i aktorów na różnych poziomach terytorialnych, wielopoziomowe zarządzanie powinno być jednak połączone z podejściem sieciowym (Kriesi i Silke, 2007). To ostatnie skupia się na interakcjach między różnymi podmiotami, biorąc jednocześnie pod uwagę fragmentaryzację relacji na różnych poziomach terytorialnych (Saurugger, 2014, s. 114). Podejście sieciowe jest poza tym szczególnie użyteczne przy badaniu nieformalnych aspektów demokracji na poziomach subnarodowych.

Jednak ramy teoretyczne do analizy demokratyzacji i autokratyzacji na tych poziomach powinny też zawierać bardziej specyficzne podejścia niż zarządzanie wielopoziomowe czy sieciowe, aby analizować bardzo ważne dla demokracji relacje między centralnymi i lokalnymi/regionalnymi władzami – przede wszystkim z punktu widzenia podziału władzy i kompetencji. W tym kontekście istnieją bardzo użyteczne teorie decentralizacji (Saito, 2001; Falletti, 2014; Antwi-Boasiako i Csanyi, 2015; Mbate, 2017) – procesu ściśle związanego z demokratyzacją.

Te podejścia teoretyczne zawierają, po pierwsze, konceptualizację decentralizacji. Istnieje zgoda między badaczami, że istnieją jej różne typy. Z punktu widzenia demokratyzacji najważniejszy jest rozwój politycznej decentralizacji, która powinna dawać obywatelom i ich przedstawicielom większy wpływ na proces podejmowania decyzji. Jak to ujęła Tulia Falletti, polityczna decentralizacja „jest zbiorem poprawek konstytucyjnych i reform wyborczych zaprojektowanych do otwarcia nowych – lub aktywowania istniejących, lecz uśpionych lub nieefektywnych – przestrzeni dla reprezentacji w polityce subnarodowej” (Falletti, 2014, s. 4). Przykłady powyższych reform to np. wprowadzenie wyborów bezpośrednich burmistrzów i gubernatorów lub utworzenie lokalnych czy regionalnych zgromadzeń ustawodawczych. Polityczna decentralizacja wymaga także wzmocnienia politycznego pluralizmu oraz

aktywności partii politycznych i grup interesów. Te wszystkie zagadnienia są ważnymi aspektami demokratyzacji, a ich deficyt może generować przeciwny proces autokratyzacji.

W literaturze przedmiotu wyróżnia się też decentralizację fiskalną (czasem także gospodarczą) oraz administracyjną. Szczególnie ta ostatnia nie pozostaje bez wpływu na demokratyzację na poziomach subnarodowych, ponieważ ten typ decentralizacji oznacza dystrybucję władzy, odpowiedzialności i środków finansowych dla zapewnienia usług publicznych na różnych poziomach zarządzania. Co więcej, różne formy administracyjnej decentralizacji, tj. dekoncentracja, delegacja i dewolucja, oznaczają różne konsekwencje dla demokratyzacji. Ostatnia z tych form stanowi najsolidniejszą podstawę dla postępów politycznej decentralizacji.

Po drugie, teorie decentralizacji wyjaśniają konsekwencje procesu dla stanu demokracji na poziomach subnarodowych. Najczęstszymi pozytywnymi skutkami w tym kontekście są: 1) pogłębianie politycznej rywalizacji prowadzące do zwiększającej się „politycznej przedsiębiorczości” (więcej ludzi wkracza na arenę polityczną), większa transparentność i odpowiedzialność, jak również formowanie się partii politycznych; 2) zwiększanie publicznej odpowiedzialności; 3) lepsze reagowanie na potrzeby lokalne/regionalne; 4) redukcja politycznej i etnicznej niestabilności dzięki udziałowi w życiu wspólnoty terytorialnej różnych mniejszości; 5) promowanie dobrego zarządzania, np. dzięki podziałowi funkcji i obowiązków pomiędzy różnymi poziomami terytorialnymi lub konkurencji między jednostkami subnarodowymi w przyciąganiu inwestycji (Saito, 2001, s. 2; Mbate, 2017, s. 3–6).

Jednocześnie wielu badaczy twierdzi, że demokratyzacja nie stanowi automatycznej konsekwencji decentralizacji. Jest warunkowana zbiorem czynników takich, jak: poziom partycypacji obywateli w procesie podejmowania decyzji (również demokratyczna kultura polityczna), rzeczywisty stan politycznej konkurencji na poziomach subnarodowych, relacje władzy między podmiotami centralnymi i regionalnymi/lokalnymi (podkreślane między innymi przez tzw. sekwencyjną teorię decentralizacji, która zwraca uwagę na rolę interesów na różnych poziomach terytorialnych, warunkujących tempo politycznej decentralizacji) (Falletti, 2014), jak również struktury organizacyjne (Mbate, 2017, s. 2).

Jest to istotne zarówno z punktu widzenia demokratyzacji, jak i autokratyzacji. W przypadku tego ostatniego procesu ramy teoretyczne dotyczące decentralizacji zawierają również klasyfikację jej możliwych dysfunkcyjnych konsekwencji dla demokratyzacji. Wielu uczonych uważa, że decentralizacja może prowadzić do konsolidacji czy nawet

hegemonizacji władzy lokalnych lub regionalnych elit i wpływowych grup interesu, większej korupcji i mniejszej rozliczalności, rosnących konfliktów między różnymi szczeblami władzy, obniżenia jakości polityk publicznych oraz deficytów dotyczących dobrego zarządzania (np. z powodu złej polityki gospodarczej czy fiskalnej), jak również rozwoju nierówności między regionami czy lokalnymi wspólnotami (Saito, 2001, s. 1–2; Mbate, 2017, s. 6–8).

Konkluzja i wstępna agenda badawcza

Niniejszy tekst udowadnia, że politolodzy powinni rozwinąć ramy teoretyczne do badań terytorialnego wymiaru demokratyzacji i autokratyzacji, oparte, zgodnie z propozycją autora, na dwóch głównych filarach.

Z jednej strony, należałoby włączyć do powyższych ram dwa typy narzędzi teoretycznych w ramach studiów nad demokracją i zmianą reżimu politycznego. Po pierwsze, chodzi o podejścia do demokratyzacji i autokratyzacji, koncentrujące się na dynamicznym aspekcie – zmianie politycznej. Te podejścia pozwolą na analizę związków przyczynowych między zmianami politycznymi dotyczącymi reżimów politycznych na różnych poziomach terytorialnych. Po drugie, w grę wchodzi bardziej statyczne podejścia odnoszące się częściowo do jakości demokracji (która zawiera też aspekty dynamiczne) oraz do demokracji lokalnej/regionalnej. W tym przypadku możliwe badania pozwolą na zrozumienie różnic w reżimach demokratycznych na poziomie narodowym oraz regionalnym i lokalnym w poszczególnych państwach.

Z drugiej strony, do stworzenia całościowych ram teoretycznych potrzebne jest włączenie do nich dwóch innych rodzajów podejść, odnoszących się z kolei do polityki terytorialnej. Po pierwsze, należy uwzględnić podejścia teoretyczne dotyczące zarządzania – wielopoziomowego (wraz z modelami samorządu terytorialnego) i sieciowego – ważne dla zrozumienia relacji między różnymi aktorami i ciałami na poziomie narodowym, regionalnym i lokalnym. Po drugie, przydatne będą teorie decentralizacji, które pozwalają na zrozumienie przyczyn, rodzajów oraz konsekwencji procesu decentralizacji.

Bazując na tych podejściach teoretycznych, badacze mogą analizować związki między strukturami terytorialnymi oraz procesami demokratyzacji i autokratyzacji, zaczynając od badania przyczyn i skutków tych procesów³.

³ Taką propozycję wstępnej agendy badawczej autor niniejszego artykułu przedstawił wraz z Lucą Tominim, politologiem z Wolnego Uniwersytetu w Brukseli w czasie

W przypadku polityki terytorialnej stanowiącej skutki zmian reżimowych polityka ta może być uznawana za zmienną zależną. Wtedy można zadać pytanie o wpływ demokratyzacji lub autokratyzacji na terytorialne struktury i politykę. Samorządy terytorialne są uznawane za ważny element systemu hamulców i równowagi (Antoszewski, 2016, s. 194–195). Można więc założyć, że proces autokratyzacji będzie prowadzić do ograniczenia niezależności i władzy (kompetencji) podmiotów regionalnych i lokalnych, aby miały słabą pozycję względem centralnej egzekutywy. Z kolei postępy w demokratyzacji powinny oznaczać wzmocnienie struktur subnarodowych. Jak jednak wspomniano powyżej, teorie decentralizacji wskazują na to, że te założenia mogą, ale nie muszą znaleźć przełożenia na praktykę. Tym bardziej potrzebne jest rozwinięcie badań idących w tym kierunku – aby stwierdzić precyzyjnie, kiedy możemy mieć do czynienia z realizacją tych teoretycznych założeń, a kiedy praktyka różni się od tych założeń.

W przypadku polityki terytorialnej stanowiącej przyczyny zmian reżimowych, polityka ta i związane z nią struktury mogą być też traktowane jako zmienne niezależne lub pośredniczące. Wtedy badacze analizują z kolei wpływ tej polityki i struktur – bezpośredni lub pośredni – na przemiany dotyczące reżimów politycznych.

Należy w tym miejscu rozróżnić dwa warianty, kierując się kryterium ustroju terytorialnego w danym państwie. W państwie unitarnym struktury terytorialne nie powinny wpływać zasadniczo na procesy demokratyzacji i autokratyzacji. Jednak dla potwierdzenia tego założenia należałoby przeprowadzić dogłębną analizę poszczególnych przypadków państw z takim ustrojem terytorialnym. W przypadku federalnej struktury państwa lub państwa z silną decentralizacją wymiar terytorialny powinien odgrywać ważną rolę w zmianach odnoszących się do reżimu politycznego. W reżimie demokratycznym lub hybrydowym z przewagą komponentów demokratycznych proces autokratyzacji może rozpocząć się na poziomie lokalnym czy regionalnym i potem przenieść się na poziom narodowy. Poziom subnarodowy może jednak równie dobrze hamować proces autokratyzacji, który rozpoczął się na poziomie narodowym (centralnym), np. dzięki znaczeniu różnych form i mechanizmów demokratycznych występujących na tym poziomie, czyli dzięki roli społeczeństwa obywatelskiego.

Z kolei w relatywnie zdecentralizowanym reżimie autorytarnym (lub hybrydowym z przewagą komponentów autorytarnych) proces demokratyzacji może rozpocząć się na poziomie subnarodowym i w

związku z tym struktury terytorialne mogą ułatwić zmianę idącą w kierunku demokracji. Jednocześnie zdecentralizowane struktury mogą stanowić swoiste autorytarne enklawy, aby przeciwstawić się demokratyzacji – co wpływałoby dysfunkcjonalnie na szanse rozwoju tego ostatniego procesu.

Są to tylko wstępne propozycje agendy badawczej do realizacji na podstawie zarysowanej matrycy teoretycznej. Wcielanie tej agendy w życie należy traktować jako pierwszy krok w badaniu powiązań między demokratyzacją i autokratyzacją oraz wymiarem terytorialnym polityki, analogiczny do ścieżki, jaką przeszły w przeszłości badania tych procesów na poziomie narodowym. Może on stanowić impuls dla dalszych badań, idących również w innych kierunkach, być może z użyciem jeszcze bardziej rozbudowanych ram teoretycznych. Ponadto należałoby się zastanowić, czy nie podjąć badań w tej materii z dodaniem do nich poziomu ponadnarodowego, choć jest to trudne zadanie – z uwagi na nieco inne rozumienie demokracji na tym poziomie.

Bibliografia

- Antoszewski, A. (2016). *Współczesne teorie demokracji*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Antoszewski, A. (2018). Demokracja neoliberalna jako projekt polityczny. *Przegląd Europejski*, 2, 11–31. DOI: 10.5604/01.3001.0013.0788
- Antwi-Boasiako, K.B. i Csanyi, P. (red.). (2015). *The Theories of Decentralization and Local Government: Implementation, Implications and Realities. A Global Perspective*. Nacogdoches: Stephen F. Austin University Press.
- Baldersheim, H., Illner, M., Offerdal, A., Rose, L., i Swianiewicz, P. (red.). (1996). *Local Democracy and the Process of Transformation in East-Central Europe*. Boulder: Westview.
- Beetham, D. (1994). Conditions for Democratic Consolidation. *Review of African Political Economy*, 21(60), 157–172. DOI: 10.1080/03056249408704053
- Beetham, D. (1996). Theorizing Democracy and Local Government. W: D. King i G. Stoker (red.), *Rethinking Local Democracy* (28–49). Basingstoke: Macmillan.
- Bermeo, N. (2016). On Democratic Backsliding. *Journal of Democracy*, 27(1), 5–19. DOI: 10.1353/jod.2016.0012
- Bokszczanin, I. i Mirska, A. (red.). (2014). *Demokracja Lokalna w państwach Europy*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Boogards, M. (2009). How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism. *Democratization*, 16(2), 399–423. DOI: 10.1080/13510340902777800
- Brzostek, M.G. (2017). Europa Środkowo-Wschodnia – między demokracją a autorytaryzmem. *Acta Politica Polonica*, 40, 5–20. DOI: 10.18276/ap.2017.40-01
- Carothers, T. (2002). The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 13(1), 5–21. DOI: 10.1353/jod.2002.0003

- Cassani, A. i Tomini, L. (2018). Reversing regimes and concepts: from democratization to autocratization. *European Political Science*, 19, 272–287. DOI: 10.1057/s41304-018-0168-5
- Cassani, A. i Tomini L. (2019). *Autocratization in Post-Cold War Political Regimes*. Basingtoke: Palgrave Macmillan.
- Charron, N., Dijkstra, L. i Lapuente, V. (2014). Regional governance matters: Quality of government within European Union member states. *Regional Studies*. 48(1), 68–90. DOI: 10.1080/00343404.2013.770141
- Collier, D. i Levitsky, S. (1997). Democracy with adjectives: conceptual innovation in comparative research. *World Politics*, 49(3), 430–451. DOI: 10.2307/25054009
- Dahl, R. (2000). *On democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Diamond, L. (1996). Is the Third Wave Over? *Journal of Democracy*, 7(3), 20–37. DOI: 10.1353/jod.1996.0047
- Diamond, L. (1999). *Developing Democracy. Towards Consolidation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Diamond, L. (2002). Thinking about hybrid regimes. *Journal of Democracy*, 13(2), 25–31. DOI: 10.1353/jod.2002.0025
- Diamond, L. (2015). Facing up to the democratic recession. *Journal of Democracy*, 26(1), 141–155. DOI: 10.1353/jod.2015.0009
- Diamond, L., i Morlino, L. (red.). (2005). *Assessing the quality of democracy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Diamond, L., Plattner, M., Chu, Y. i Tien, H. (red.). (1997). *Consolidating Third Wave Democracies. Themes and Perspectives*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Ekmann, J. (2009). Political Participation and Regime Stability: A Framework for Analyzing Hybrid Regimes. *International Political Science Review*, 30(1), 7–31. DOI: 10.1177/0192512108097054
- Epstein, D., Bates, R., Goldstone, J., Kristensen, I. i O’Halloran, S. (2006). Democratic Transitions. *American Journal of Political Science*, 50(3), 551–569. DOI: 10.2307/3694234
- Falletti, T.G. (2014). A Sequential Theory of Decentralization and Its Effects on the Intergovernmental Balance of Power: Latin American Cases in Comparative Perspective. (Kellogg Institute) *Working Paper*. 314.
- Fink-Hafner, D. i Hafner-Fink, M. (2009). The Determinants of the Success of Transitions to Democracy. *Europe-Asia Studies*, 61(9), 1603–1625. DOI: 10.1080/09668130903209152
- Geddes, B., Wright, J. i Frantz, E. (2014). Autocratic Breakdown and Regime Transitions: A New Data Set. *Perspectives on Politics*, 12(2), 313–331. DOI: 10.1017/S1537592714000851
- Gilbert, L. i Mohseni, P. (2011). Beyond authoritarianism. The conceptualization of hybrid regimes. *Studies in Comparative International Development*, 46, 270–297. DOI: 10.1007/s12116-011-9088-x
- Goldsmith, M. (1992). Local Government. *Urban Studies*, 29(3/4), 393–410. DOI: 10.1080/00420989220080501
- Graham, B., Miller, M.K. i Strøm, K.W. (2017). Safeguarding democracy: Power sharing and democratic survival. *American Political Science Review*, 111(4), 686–704. DOI: 10.1017/S0003055417000326

- Hay, C. (2002). *Political Analysis. A Critical Introduction*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Heinelt, H. (2015). *The Changing Context of Local Democracy*. Abingdon, New York: Routledge.
- Heinelt, H., Magnier, A., Cabria, M. i Reynaert, H. (red.). (2018). *Political Leaders and Changing Local Democracy*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Hendriks, F., Lindström, A. i Loughlin, J. (2010). *Oxford Handbook of Local and Regional Democracy in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Hesse, J.J. i Sharpe, L.J. (1991). Local government in international perspective: some comparative observations. W: J.J., Hesse (red.), *Local government and urban affairs in international perspective* (603–621). Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Hooghe, L. i in. (2016). *Measuring regional authority. Volume I: a postfunctionalist theory of governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Huntington, S. (1991). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press.
- Karl, T.L. (1990). Dilemmas of Democratization in Latin America. *Comparative Politics*, 23(1), 1–21. DOI: 10.2307/422302
- King, D. i Stoker, G. (red.). (1996). *Rethinking Local Democracy*. Basingstoke: Macmillan.
- Kohler-Koch, B. i Larat, F. (2009). *European Multilevel Governance. Contrasting Images in National Research*. Edward Elgar Publishing.
- Kowalewski, M. (2019). Niejednoznaczna odpowiedź miast na populizm i kryzys demokracji. *Studia Socjologiczne*. 234(3), 55–80. DOI: 10.24425/sts.2019.126154
- Kriesi, H. i Silke, A. (2007). The Network Approach. W: P.A. Sabatier (red.), *Theories of the Policy Process* (129–154). Boulder: Westview Press.
- Levine, D.H. i Molina, J.E., (red.). (2011). *The Quality of Democracy in Latin America*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Levitsky, S. i Way, L. (2010). *Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the Cold War*. New York: Cambridge University Press.
- Lijphart, A. (1991). Constitutional Choices for New Democracies. *Journal of Democracy*, 2(1), 72–84. DOI: 10.1353/jod.1991.0011
- Lijphart, A. (2012). *Patterns of democracy: Government forms and performance in thirty-six countries*. New Haven: Yale University Press.
- Linz, J. i Stepan, A. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Linz, J. i Stepan, A. (1997). Toward Consolidated Democracies. *Journal of Democracy*, 7(2), 14–33. DOI: 10.1353/jod.1996.0031
- Lipset, S.M. (1994). The Social Requisites of Democracy Revisited: 1993 Presidential Address. *American Sociological Review*, 59(1), 1–22. DOI: 10.2307/2096130
- Loughlin, J. i in. (1999). *Regional and Local Democracy in the European Union*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Loughlin, J. i in. (2001). *Subnational Democracy in the European Union: Challenges and Opportunities*. Oxford: Oxford University Press.
- Lührmann, A. i Lindbergh, S.I. (2018). Keeping the Democratic Façade: Contemporary Autocratization as a Game of Deception. *V-Dem Working Paper*. 75.

- Lührmann, A. i in. (2018). State of the world 2017: autocratization and exclusion? *Democratization*, 25(8), 1321–1340. DOI: 10.1080/13510347.2018.1479693
- Marks, G., Hooghe, L. i Blanc, K. (1996). European Integration from the 1980s: State-Centric v. Multi-level Governance. *Journal of Common Market Studies*, 34(3), 343–378. DOI: 10.1111/j.1468-5965.1996.tb00577.x
- Marks, G. i Hooghe, L. (2001). *Multilevel Governance and European Integration*. Oxford: Rowman&Littlefield Publishers.
- Matyjak, S. (2018). *Mechanizmy prawne demokracji lokalnej w systemie samorządu gminnego. Praca doktorska*.
- Mazur, S. (red.). (2015). *Współzarządzanie publiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Mbate, M. (2017). Decentralisation, Governance and Accountability: Theory and Evidence. *Journal of African Democracy and Development*, 1(2), 1–16. URL: www.kas.de/Uganda/en/
- McFaul, M. (2002). The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. *World Politics*, 54(2), 212–244. DOI: 10.2307/25054183
- Mechkova, V., Lührmann, A. i Lindbergh, S. I. (2017). How much democratic backsliding? *Journal of Democracy*, 28(4), 162–169. DOI: 10.1353/jod.2017.0075
- Merkel, W. (2004). Embedded and Defective Democracies. *Democratization*, 11(5), 33–58. DOI: 10.1080/13510340412331304598
- Montero, A.P. i Samuels, D.J. (red.) (2004). *Decentralization and Democracy in Latin America*. University of Notre Dame: Notre Dame.
- Morlino, L. (2008). Are there hybrid regimes? Or are they just an optical illusion?. *European Political Science Review*, 1(2), 273–296. DOI: 10.1017/S1755773909000198
- Morlino, L. (2011). *Changes for Democracy. Actors, Structures, Processes*, Oxford/New York: Oxford University Press.
- Møller, J. i Skaaning, S.E. (2011). Stateness first? *Democratization*, 18(1), 1–26. DOI: 10.1080/13510347.2011.532607
- Newman, I. (2014). *Reclaiming local democracy. A progressive future of the local government*. Bristol, Chicago: Polity Press.
- Nowotarski, B. (2018). Fałszywa (fake) demokracja: próba modelowego ujęcia. *Studia Socjologiczno-Polityczne. Seria Nowa*. 9(2), 43–61. DOI: 10.26343/0585556X20802
- O'Donnell, G. (1993). On the state, democratization and some conceptual problems. A Latin American View with Glances at Some Postcommunist Countries. *World Development*, 21(8), 1355–1369. DOI: 10.1016/0305-750X(93)90048-E
- O'Donnell, G. (1996). Delegative democracy. *Journal of Democracy*, 5(1), 55–69. DOI: 10.1353/jod.1994.0010
- O'Donnell, G., Vargas Cullel, J., Iazzetta, O.M. (2004). *The Quality of Democracy: Theory and Applications*. University of Notre Dame Press: South Bend.
- Ottaway, M. (2003). *Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Page, E.C. i Goldsmith, M. (red.). (1987). *Central-local government relations: a comparative analysis of West European unitary states*. London: Sage.
- Piattoni, S. (2010). *The Theory of Multi-level Governance: Conceptual, Empirical, and Normative Challenges*. Oxford: Oxford University Press.

- Plattner, M. (2015). Is democracy in decline? *Journal of Democracy*, 26(1), 5-10. DOI: 10.1353/jod.2015.0014
- Pratchett, L. i Wilson, D. (1996). *Local Democracy and Local Government*. Basingstoke, London: Macmillan Press.
- Radzik-Maruszak, K. (2019). *Rada gminy jako uczestnik lokalnego współrządzenia. Przykład Anglii, Finlandii, Polski i Słowenii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Regulski, J. (1999). *Building Local Democracy in Poland*. Budapest: Open Society Institute.
- Rustow, D. (1970). Transitions to Democracy. Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics* 2(3), 337–363. DOI: 10.2307/421307
- Saikkonen, I. A-L. (2016). Variation in subnational electoral authoritarianism: evidence from the Russian Federation. *Democratization*, 23(3), 437–458. DOI: 10.1080/13510347.2014.975693
- Saito, F. (2001). Decentralization Theories Revisited: Lessons from Uganda. *Ryukoku RISS Bulletin*. 31.
- Schedler, A. (2013). *The politics of uncertainty: sustaining and subverting electoral authoritarianism*. Oxford: Oxford University Press.
- Schmidt, M. (2000). *Demokratietheorien. Eine Einführung*. Opladen: Leske+Budrich.
- Schneider, C. i Schmitter, P.C. (2004). Liberalization, Transition and Consolidation: Measuring the Components of Democratization. *Democratization*, 11(5), 1–32. DOI: 10.1080/13510340412000287271
- Share, D. (1987). Transitions to Democracy and Transition Through Transaction. *Comparative Political Studies*, 19(4), 525–548. DOI: 10.1177/0010414087019004004
- Soos, G., Toka, G., i Wright, G. (red.). (2002). *The State of Local Democracy in Central Europe*. Budapest: Open Society Institute.
- Stoker, G. (1996). Introduction: Normative Theories of Local Government and Democracy. D. King i G. Stoker (red.), *Rethinking Local Democracy* (1–27). Basingstoke: Macmillan.
- Swianiewicz, P. (2002). Modele samorządu terytorialnego w krajach Europy Zachodniej oraz Środkowej – próba generalizacji. *Studia Regionalne i Lokalne*, 4, 49–57. studreg.uw.edu.pl/dane/web_sril_files/74/2002_4_swianiewicz.pdf
- Swianiewicz, P. (2014). An Empirical Typology of Local Government Systems in Eastern Europe. *Local Government Studies*, 40(2): 292–311. DOI: 10.1080/03003930.2013.807807
- Szymański, A. (2017). De-Europeanisation and De-Democratisation in the EU and Its Neighbourhood. *Yearbook of the Institute of East-Central Europe*, 15(2), 187–211.
- Szymański, A. (2019). De-Democratization: The Case of Hungary in Comparative Perspective. *PS: Political Science and Politics*, 52(2), 272–273. DOI: 10.1017/S1049096518002275
- Święcicki, Ł. (2019). Samorząd terytorialny w czasach kryzysu demokracji liberalnej. W: J. Gmitruk i T. Skoczek (red.), *Samorząd – kultura – Europa* (57–70). Warszawa: Muzeum Niepodległości w Warszawie, Ludowe Towarzystwo Naukowo-Kulturalne.
- Tomini, L. i. Sandri, G. (red.). (2018). *Challenges of Democracy in the 21st Century: Concepts, Methods, Causality and the Quality of Democracy*. London: Routledge.

- Van der Waldt, G. (2010). Core Theories for the Teaching of Local Democracy. *Administratio Publica*, 18(1), 12–29. DOI: 10.13140/RG.2.1.2233.7767
- Vanhanen, T. (1992). *Strategies of democratization*. London: Taylor&Francis.
- Wojnicki, J. (red.). (2014). *Europejskie modele samorządu terytorialnego. Stan obecny i perspektywy*. Warszawa: ASPRA-JR.
- Wojtaszczyk, K.A., Stawarz, P. i Wiśniewska-Grzelak, J. (red.). (2018). *Zmierzch demokracji liberalnej?* Warszawa: ASPRA-JR.
- Zakaria, F. (1996). The rise of illiberal democracy. *Foreign Affairs* 76(6), 22–44. DOI: 10.2307/20048274